

קבוצות שוליים בישראל: נראים, אבל לא כולם נשמעים

יעל ישי

תקציר

בקבוצות שוליים יש אזרחים שסובלים מהדרה, מאפליה ומסטיגמה ומצויים בירכתי המפה הפוליטית והחברתית. במאמר זה נידונים יוצאי אתיופיה, להט"ב, נכים ודרי רחוב. שאלות המחקר מתייחסות למידת תשומת הלב שקבוצות אלה זוכות לו מהשלטון הן בהעלאת הנושא על סדר היום במליאת הכנסת, ניסיונות חקיקה והשלמתה והן להסברים שמספק השלטון עצמו לשוני בין קבוצות השוליים. אפשר לייחס שוני זה לשלושה גורמים: (א) משאבי הקבוצה הזמינים לגיוס; (ב) הייצוג שהיא זוכה לו, המעניק לה הזדמנויות פוליטיות; (ג) דרך מסגור הבעיה ומידת התאמתה לערכים מרכזיים. בהשוואה ליוצאי אתיופיה, ללהט"ב ולדרי הרחוב, הנכים זוכים במירב תשומת הלב. הם עתירים במשאבים, הם מיוצגים בכנסת, ותביעותיהם מוגדרות במונחים של צדק אנושי עטוף הילה של ביטחון ישראל. יוצאי אתיופיה הם הבאים בתור. משאביהם דלים, יש להם נציגים בכנסת, ובעיקר – בעיותיהם מנוסחות במונחים של ערכי ליבה: עלייה וציונות. במקום השלישי מצויים הלהט"ב; הם עתירים במשאבים ומיוצגים, אך הדימוי שלהם אינו עולה בקנה אחד עם האתוס הישראלי. האחרונים – דרי הרחוב – חסרי משאבים, חסרי נגישות למוקדי הכוח ונתפסים בעיני הציבור כאחראים למצבם. תשומת הלב שניתנה לעניינם מזערית. מאמר זה מעיד על שונות במידת השוליות של קבוצות שוליים, אבל אינו נותן תשובה חד־משמעית בדבר חשיבותם היחסית של ההסברים. משאבים אינם מועילים בהכרח וייצוג לא מעניק מפתח לתשומת לב. אפילו תהודה ערכית חזקה איננה מוחקת שוליות. רק צירוף שלוש המרכיבים מאפשר לקבוצה לזכות בתשומת לב מהשלטון.

מילות מפתח: הזדמנויות פוליטיות, חסרי בית, יוצאי אתיופיה בישראל, להט"ב, משאבים, נכים, סדר יום, קבוצות שוליים

'בקשתנו הפשוטה צנועה ביותר ובסיסית שאין צודקת ממנה – תנו לציבור הנכים הזדמנות שווה כמו לכלל הציבור! זה הכל! זה פשוט וזה קל'!

מבוא

קבוצות שוליים אינן נהנות מהזדמנות שווה; חבריהן אינם שותפים שווים לזכויות המוקנות מתוקף אזרחות דמוקרטית. יש מי שבחרו להיות בשוליים, כמו הצוענים המפוזרים ברחבי יבשת אירופה (Barany 2011), בני קהילת ה'אמיש' (Amish) בארצות הברית (Miller 2016) או החרדים בישראל (גל 2014). רוב האזרחים המצויים בשוליים לא בחרו להימצא בהם אלא הודרו מן החברה והורחקו אליהם (Bhalla and Lapeyre 2004; Pohlman et al. 1998; Wald 2000; Williams 1998). על פי ההגדרה, בקבוצות השוליים מצויים 'נשים, שחורים, ילידים, קשישים, עניים, מוגבלים, בעלי נטייה מינית שונה מהמקובל, דוברי שפה שונה, צעירים ועובדים לא מקצועיים' (Young 1989: 265). גם בישראל יש קבוצות שוליים שפועלות, במידה זו או אחרת, כדי 'להישמע' ולקדם את מעמד חבריהן. מקצתן מציגות תביעות בתוך הממסד באמצעות פנייה לערכאות או השפעה ישירה על פוליטיקאים. אחרות בוחרות לפעול בזירה הציבורית באמצעות מחאות, הפגנות וגיוס התקשורת. מאמר זה עוסק במידת ההצלחה של פעילויות אלה. הנראות של קבוצות שוליים בזירה הציבורית היא תנאי הכרחי, אם כי לא מספיק, לשמיעת קולן ולהיענות לתביעותיהן. שמיעה מוגדרת כתשומת לב בבית הנבחרים. באיזו מידה הכנסת מהדהדת את תביעותיהן של קבוצות השוליים? בהתחשב בגודש הנושאים המונחים לפתחם של המחליטים, מה מביא להעדפת קבוצה אחת מאחרת? מה גורם לרשויות לשמוע קולות של בעלי עניין אחד ולא אחר? התשובה לשאלות אלה מצויה בתאוריות של תנועות חברתיות. קבוצות שוליים עונות על ההגדרות הבסיסיות של תנועות חברתיות, שהן 'רשתות לא רשמיות של אינטראקציה חברתית, בין מגוון של יחידים, קבוצות וארגונים, שנאבקים מאבקים תרבותיים או פוליטיים ומאחדים על ידי זהות משותפת' (Diani 1992: 1). כל הקבוצות שצוינו לעיל שייכות לקטגוריה זו. כולן מבקשות אזרחות מלאה והימנעות מהדרה ומקיפוח. התביעה המשותפת להכרה מחדדת את שאלת ההעדפה: מה גורם לקבוצת שוליים אחת לזכות בתשומת לב רבה יותר מאחרות? התשובה שניתנה במחקרי התנועות החברתיות מייחסת הצלחה לשלושה גורמים: מגוון המשאבים הזמינים לקבוצה; מידת היכולת שלה לנצל הזדמנויות פוליטיות; והדרך שתביעותיה ממוסגרות. הצירוף הדיפרנציאלי של המשאבים, ההזדמנויות והמסגור עשוי להסביר את מידת ההצלחה, שבמאמר זה מוגדרת כתשומת לב לתביעות ולמצוקות.

1 משה בסעד, מנכ"ל ארגון נכי ישראל, 21.5.2013, כל הפריטים המקוונים במאמר זה אוחרו ב-23.2.2020 אלא אם כן מצוין אחרת.

מקרי הבוחן שנבחרו למחקר זה הם ארבע קבוצות שוליים: יוצאי אתיופיה, להט"ב (לסביות), הומואים, טרנסג'נדרים וביסקסואלים), בעלי מוגבלויות (נכים) ודרי רחוב. כל הקבוצות סובלות ממידה זו או אחרת של הרחקה, רתיעה והדרה. כל הקבוצות סובלות מ'אזרחות מקוטעת' (Engel 2019; Machtei-Samov and Yishai 2018: 71-72), שאינה מקנה להן את מלוא הזכויות. גם אם אינן סובלות מאפליה בחוק, השוליות שלהן באה לידי ביטוי בתחומים שונים של החיים הפרטיים והציבוריים. כל הקבוצות זקוקות לתשומת לב מצד השלטון ולקשב לתביעותיהן. בלי קשב זה קטן הסיכוי לצמצום השוליות ולהשתלבות מלאה בחברה. שיטת המחקר שנבחרה לצורך כתיבת מאמר זה היא איכותנית משווה (QCA). שיטה זו נוסתה בהצלחה בחקר תנועות חברתיות, והיא מתאימה לזיהוי כמה תנאים שמשפיעים על תוצאה אחת (Huang and Sun 2020: 414).

להלן סדר הדיון: אחרי פיתוח המסגרת התאורטית יוצגו הנתונים על תשומת הלב המוערכת על פי אזכורים בדיוני מליאת הכנסת ובהליך החקיקה. בהמשך יעסוק המאמר בכל אחת מהקבוצות הנדונות על בסיס השוואה בין שלושת גורמי ההצלחה. את הדיון יחתמו מסקנות על יכולתן של קבוצות שוליים לזכות בתשומת לב מצד השלטון.

המסגרת התאורטית: כניסה דיפרנציאלית של קבוצות שוליים לסדר היום הפוליטי

קבוצות שוליים, כמו ששמן מעיד עליהן, נמצאות בשולי החברה ואינן נהנות ממלוא הזכויות האזרחיות. חבריהן נחשפים לאלימות מילולית ופיזית (Pohlman et al. 2014), לסטיגמה, לסטראוטיפיזציה, להרחקה, לסטטוס נמוך ולאפליה שאינה אישית אלא קבוצתית (Goffman 1963; Tyler and Slater 2018: 721-722). סטיגמה משקפת ערכים חברתיים של קבוצה דומיננטית שמציבה גבולות ומחליטה מי יהיה חלק ממנה ומי יישאר מחוץ לה (Link and Phelan 2001). קבוצות שוליים אינן רק מופלות לרעה ומודרות, אלא הן גם מושקות או נוטות לשתוק. יש עדויות רבות לכך שהרשויות מעדיפות את בעלי הכוח, הממון והכבוד על פני החלשים (Schlozman, Verba, and Brady Henry 2012). התעלמות הפוליטיקאים מצרכים ומתביעות של קבוצות שוליים, מתוך הדרתן או מחמת שתיקתן, הוגדרה כאחת המחלות הקשות של הדמוקרטיה (Coleman 2013). הדחיקה לשוליים אינה רק הפרה גלויה של עקרונות השוויון הדמוקרטי, אלא גם גורמת לחברי קבוצות השוליים עצמם לאבד את הרצון ואת היכולת לתבוע הכלה (לוי 2016). נוצר מצב פרדוקסלי: מי שזקוקים ביותר למדיניות מיטיבה שתעניק להם הכרה ומשאבים אינם זוכים לתשומת הלב שהם ראויים לה. מידת הכלה של קבוצות שוליים זוכה לתשומת לב גוברת בקרב חוקרים ומדינאים (Bornhard and Oneill 2018; Major and Eccleston 2005; Simon-Kumar and Kingfisher 2011). לא רק העניים, המצויים בשוליים הקלאסיים, אלא גם קבוצות רבות אחרות נמצאו מודרות ומורחקות לשוליים.

הספרות בנושא חברה אזרחית ובנושא תנועות חברתיות נוטה לדלג על קבוצות שוליים בתור נושא למחקר. לעתים הן אמורפיות, חסרות מסגרת יציבה ונזילות. עם זאת, קבוצות

שוליים מאופיינות בזהות קולקטיבית, שמתייחסת לקשרים קוגניטיביים, מוסריים ורגשיים של יחידים בתוך קהילה רחבה (Polleta and Jasper 2001: 285). דוגמה טובה היא קהילת האפרו-אמריקנים, שזהותם המובחנת בולטת מאוד, אף כי הם נעדרים סימנים קלאסיים של תנועה חברתית. יש דיון נרחב בקבוצות שוליים מסוימות, כגון מהגרים, אפרו-אמריקנים או להט"ב, אך חסרה השוואה בין יכולותיהן להסב את תשומת לב השלטונות למצוקותיהן ולצורכיהן. גם נושא תשומת לב המחליטים זכה לספרות ענפה (Baumgartner and Jones 1988; Kingdon 2007; Birkland 1993), אך הדגש היה בעיקר על שינוי מדיניות, ולא על העובדה שהנושא נדון. במאמר זה אנסה לתרום לסגירת פערים אלה באמצעות הבנת הגורמים המאפשרים לקבוצות שוליים לזכות בתשומת לב מן המוסדות המחליטים.

סדר היום מוגדר כסך הנושאים שבנקודת זמן מסוימת זוכים להתייחסות רצינית מצד קובעי מדיניות (Cobb et al. 1976; Elder and Cobb 1984: 116). זהו תהליך, והוא מתפתח במסלול רב-תחנות אשר ראשיתו בתשומת לב שנובעת מעצם ההתייחסות במוסד שלטוני. התגברות על משוכה זו מעבירה את הבעיה לתחנה השנייה: לגיטימציה, שבמונחים פרלמנטריים היא הצעת חקיקה. רבות מהצעות החקיקה נותרות על הנייר ואינן מבשילות לכדי כניסה לספר החוקים. רק בשלב השלישי מתאפשרת כניסתן, ומשמעות הדבר במקרה הנדון – חקיקה. יש לציין שלוש הסתייגויות מרכזיות לתיאור זה: הראשונה, אין מדובר על 'נקודת זמן' אלא על תהליך של עליות וירידות (דרי 2005; Downs 1972). השנייה, קביעת סדר היום הפוליטי מתרחשת במוסדות רבים, לא דווקא בבית הנבחרים. מערכת המשפט, המנהל וועדות סטטוטוריות הם רק מקצת הגופים המעורבים בקביעת סדר היום. השלישית, גם אם בעיה הגיעה לשלב החקיקה, אין זאת אומרת שהיא נפתרה. חוקים צריך לבצע, וגם אכיפתם אינה מבטיחה פתרון.

עם זאת, סדר היום משקף סדרי עדיפויות והכרעה בין חלופות במערך תחרותי, ולפיכך הוא ראי למבנה הכוח. המחליטים מתמודדים עם שלל נושאים, משמירת ביטחון הגבולות וצמצום גרעון תקציבי דרך אספקת שירותים נאותים וניטור איכות הסביבה (רשימה חלקית). הם מלהטטים בין הסוגיות המתמודדות על תשומת לבם. אין אפשרות טכנית או פוליטית להיענות לכל התביעות הציבוריות. 'סדר יום' קיים בכל מוסד שיש בו צורך להכריע בין חלופות ולקבוע סדר עדיפויות. שלל הנושאים שהמדינה המודרנית עוסקת בהם מציב אתגר בפני המחליטים: מי בפנים ומי בחוץ? מי יענה ומי יידחה? הגישה הפלורליסטית השיבה על שאלות אלה בטענה שלכל אינטרס חברתי יש ביטוי ולכל קבוצה ניתנת הזדמנות שווה להציג תביעות. המפתח לכניסה לסדר היום הוא אינטנסיביות התביעה. כך יימצא פתרון למי שמצוקתו היא החריפה ביותר, והזירה הפוליטית תהיה קשובה לתביעות חדשות (Dahl 1989; Dryzek 1996; O'Connell 2017). קביעה זו הייתה שנויה במחלוקת. לדברי המבקרים, 'למקהלת השמיים יש מבטא בולט של מעמד עליון' (Schattschneider 1960: 35) כי רק קולם של השבעים והמרוצים נשמע. לעומת זאת, קבוצות שחבריהן סובלים מניכור ומהדרה נתקלות במה שמכונה 'אי-החלטה', לא מפני שהמדיינים מתקשים להחליט אלא משום ששלל נושאים אינם זוכים כלל להגיע לשולחן הדיונים עקב מעצורים סמליים

וממשיים שחוסמים את דרכם (Bachrach and Baratz 1962; McConnel and Hart 2019). קבוצות השוליים, ובהן 'אזרחים שותקים', הן לעתים קרובות קרבנות של 'אי-החלטה', שהמשמעות שלה היא עצימת עין ודחיקת הנושא מסדר היום.

התאוריה הדמוקרטית אינה רואה בעין יפה שתיקה של אזרחים. האידיאל של אזרחות דמוקרטית הוא השמעת קול באמצעות השתתפות פוליטית (Gest and Gray 2015). שתיקה מעידה על ייאוש, על חוסר אמון ועל דחייה. כאשר היא נפוצה, נבצר מהשלטון לפתור בעיות ולתעל מחלוקות לערוצים של הידברות, גם אם הוא חפץ בכך. 'אזרחים שותקים הם חומר גלם מושלם לשליט אוטוריטרי אבל יהיו אסון לדמוקרטיה' (Dahl 1989: 97). אזרחים ששייכים לקבוצות שוליים אינם מרבים להשתתף בפוליטיקה. מחקרים על מיעוטים בארצות הברית מעידים כי שתיקתם נובעת מהדימוי שיוחס להם ומהסטיגמה שהם חווים (Berry and Junn 2015; McClain 1990). עם זאת, גם בקרב קבוצות השוליים יש מי שתביעתם נשמעת ואחרים שאינם מצליחים לחדור לסדר היום. במילים אחרות, יש קבוצות שמצליחות יותר מאחרות. הנוסחה המקובלת להערכת יכולת ההצלחה של קבוצה לזכות בתשומת לב ולקדם את ענייניה על סולם סדר היום היא משאבים, הזדמנויות פוליטיות ומסגור.

זמינות משאבים היא מרכיב חשוב בתהליך הכניסה לסדר היום. ראשיתה של תאוריית גיוס המשאבים (resource mobilization) היא בניסיון להבין כיצד קבוצות לא ממוסדות מצליחות לפעול כדי לקדם את מטרותיהן (McAdam 1982). המשאבים מתווכים בין השאיפה לשינוי חברתי (או להשגת תשומת לב) והיכולת לגייס מה נחוצו למימוש רצון זה: כסף, אנשים וארגון. כסף – הכוונה לתקציב הארגון ולמצבם הכלכלי של החברים בו. אנשים – הכוונה לכל האוכלוסייה הזמינה לגיוס, ולא רק לחברים בארגון. בקטגוריה זו כוללים גם את המיומנות הפוליטית של החברים ואת ניסיונם בזירות פוליטיות אחרות. ארגון – מעיד על רמת המיסוד של הקבוצה, על התפצלותה ליחידות משנה ועל הלכידות הפנימית בין חלקיה (Edwards and Kane 2016). על פי גישה זו, סך כל המשאבים עשוי לנבא את מידת הצלחתה של קבוצה להשיג תשומת לב.

גישת המשאבים לא עמדה במבחן המציאות. מחקרים העידו שלקבוצות יכולה להיות השפעה דיפרנציאלית גם כאשר משאביהן שווים. מחקר משווה בין תנועות חברתיות שפועלות בזירות פוליטיות שונות הוכיח הנחה זו (Kitschelt 1986). מה שקובע הוא מבנה ההזדמנויות הפוליטיות שאינן תוצאה של פעילות קבוצתית אלא יש לו ערך בפני עצמו (Guigni 2009; Meyer and Minkoff 2004). ההבחנה המרכזית היא בין מערכת פתוחה, שיש בה סיכוי לכל סוגי הקבוצות להציג את תביעותיהן, ובין מערכת סגורה, שגם אם איננה מדכאה את הבלתי מרוצים, הרי שאיננה קשובה. גורם אחר שמאפיין את מבנה ההזדמנויות הוא מציאותם של בני ברית בצמרת. מחקרים הוכיחו שכאשר לקבוצה יש ייצוג בפרלמנט היא זוכה ביתרונות ברורים (Bratton and Haynie 1999; Reynolds 2013). לאבן בוחן זו יש חשיבות במחקר שמשווה בין תנועות באותה מערכת פוליטית שמבניה יציבים.

המסגור, שמשמעותו הגדרת הבעיה במונחים ערכיים (Bleich 2002: 1054; Pasetti 843: 2019) הוא המסביר השלישי של התוצאות. אף שהוא דינמי ומשתנה, יש לו תפקיד חשוב בהבניה של תנועה חברתית וביכולתה לחולל שינוי. בתהליך המסגור שלושה שלבים: (1) אבחון – הגדרת הבעיה ומיקודה, כמו במקרה של הרג שחורים (Black Lives Matter) או הטרדות מיניות (Me Too); (2) פרוגנוזה – גיבוש פתרונות ובחירת אסטרטגיות למימושם; (3) הנעה לפעולה – 'הזזת אנשים מהמרפסות למתרסים' (Benford and Snow 2000: 615). מחקרים הוכיחו שאפילו קבוצות חלשות, כגון חסרי דיור, הצליחו, בשילוב גורמים אחרים, לחולל שינוי באמצעות מסגור נכון (Cress and Snow 1996). ההנחה הרווחת היא שככל שהערכים אשר התנועה ממסגרת משקפים את הערכים המקובלים בחברה ('ערכי ליבה'), כן יגדלו סיכוייה לזכות בתשומת לב. ערכי ליבה הם המצפן להתנהגות אישית וציבורית. הם המשכיים וציבים, טעונים מטענים רגשיים, מקובלים על רוב האוכלוסייה ומשפיעים על האתוס הלאומי (Cox and Berland 2013; Smolicz 1981). סטייה מערכי ליבה יוצרת הדרה והרחקה. אמנם יש מקרים שקוראי תיגר שינו ערכים חברתיים והמירו ערכי ליבה באחרים. דוגמה טובה היא התנועה הפמיניסטית שקידמה שוויון זכויות (אם כי חלקי) לנשים, אבל בדרך כלל פוטנציאל ההשפעה (במקרה הנדון – כניסה לסדר היום) נקבע לפי מידת הקרבה של מטרות לערכי ליבה. התומכים בביטוח בריאות כללי בארצות הברית למשל, כשלו בהשגת מטרותם מכיוון שתביעתם סותרת את אחד הערכים החברתיים האמריקניים המרכזיים של אחריות אישית (Gaventa 1980). להגדרת ערכיה של הקבוצה יש שני מקורות: את האחד מציגה הקבוצה, והאחר מקורו בקרב המחליטים. כך למשל מחקר משווה בין צרפת לבריטניה במדיניות כלפי מהגרים מעיד על חלקם המכריע של מוסדות השלטון במסגור הבעיה (Bleich 2002; Gruszczyuski and Michaels 2012). לסיכום, זמינות של משאבים ושל הזדמנויות פוליטיות והתחברות לערכי ליבה תורמות להסבר פוטנציאל הצלחה. הסברים אלה ייבחנו לפי תשומת הלב שייחדה הכנסת לצרכים של קבוצות השוליים הנדונות במאמר: הקהילה האתיופית, להט"ב, נכים ודרי רחוב.

קבוצות שוליים: המקרה הישראלי

בישראל יש מגוון של קבוצות שוליים. השוליות אינה עשויה מקשה אחת מאחר שגם לשוליים יש שוליים. יש עבריינים, מכורים ופוליטי חיים שנמצאים בקצה של השוליים, אך אינם נושא למחקר זה. הקבוצות שנבחרו הן קטגוריה מובחנת של אזרחים, שאינם מפירים חוק, שיש להם תכונות משותפות, אשר מבוססות על זהות משותפת, שמרגישים אפליה והדרה, שחשופים לסטיגמה ושאינן מפלגה שמייצגת אותם בכנסת. כאמור לעיל, יאנג הציגה רשימה מפורטת של קבוצות שוליים: 'נשים, בעלי צבע שונה, ילידים, עניים, מוגבלים, בעלי נטייה מינית שונה מהמקובל, דוברי שפה שונה, צעירים ועובדים לא מקצועיים' (Young 1989: 265). מן הקבוצות הוצאו הקטגוריות האלה: 'נשים' יכולות להימנות עם קבוצת שוליים בגלל פערי ההכנסה בינן ובין גברים, מעמד מקצועי חלש, ייצוג פוליטי חסר

וחשיפה לאלומות ולהטרדות. מלבד זה, רבות מהן מרגישות אפליה לרעה וקיפוח בתעסוקה ובתחומי חיים אחרים, אבל בגלל היותן כמחצית האוכלוסייה קשה להגדירן קבוצת שוליים. גם 'צעירים' בישראל אינם קבוצת שוליים, אולי בזכות תרומתם המכריעה לביטחון ישראל בתקופת השירות הצבאי. 'דוברי שפה שונה' שהם גם 'ילידים' הם הערבים. אמנם חברי קבוצה זו סובלים מהדרה, מאפליה ומסטיגמה, אבל השוליות שלהם מיוחדת מאוד בגלל הצירוף של לאום ודת בהגדרתה הבסיסית של המדינה וגם משום שמפלגות פוליטיות יציבות מייצגות אותם בכנסת, ולכן הם הוצאו מהרשימה. גם החרדים, שהם קבוצת שוליים קלאסית אחרת, אינם ברשימה משתי סיבות: ראשית, כמו שנאמר לעיל, השוליות שלהם היא במידה רבה עניין של בחירה להסתגר ולהתרחק ממרכז החברה; ושנית, גם להם, יותר מאשר לערבים, יש גישה ישירה למוקדי הכוח הפוליטיים. לתביעותיהם יש מענה מתוך המרכז הפוליטי, בכנסת ובממשלה. הקבוצות שנותרו הן: (א) בעלי צבע שונה, שבמקרה של ישראל הם יוצאי אתיופיה; (ב) בעלי נטייה מינית שונה, ובכלל זה הומוסקסואלים, לסביות, בייסקסואלים, טרנסג'נדרים, קווירים וכל מה שביניהם; (ג) נכים ובעלי מוגבלויות על כל גוניהם; (ד) דרי רחוב (או חסרי בית), במקום 'עובדים לא מקצועיים'. המכנה המשותף בין ארבע הקבוצות הללו הוא הדרה חברתית והרגשה של קיפוח ואפליה. ארבע קבוצות אלה מייצגות תמונה מגוונת של פוטנציאל כניסה לסדר היום, כדלקמן (ראו לוח א).

לוח א: קבוצות שוליים ופוטנציאל השפעה על סדר היום

ערכים	הזדמנויות	משאבים	
+	+	-	יוצאי אתיופיה
-	+	+	להט"ב
+	+	+	נכים
-	-	-	חסרי בית

ליוצאי אתיופיה אין משאבים, אך הם מיוצגים בכנסת, ומפלגות פוליטיות מחזרות אחריהם לפני בחירות. בעיקר, הם מגלמים את הערכים הבסיסיים של המדינה: היותה של ישראל מקלט ליהודים בתפוצות נידחות וקיבוץ גלויות. הלהט"ב עתירים משאבים מסוגים שונים. היותם במרכז הסצנה התל-אביבית ומצעדי הגאווה המושכים המונים הם עוד עדות ליכולת הגיוס שלהם. ללהט"ב יש גם נגישות למוקדי הכוח הפוליטי. חברי כנסת בעלי מוניטין, מנהיג מפלגה ושר מרכזי בממשלה נמנים עם שורותיהם. נקודת התורפה שלהם היא המסגור. כל הווייתם אינה עולה בקנה אחד עם הזהות הדתית-לאומית של מדינת ישראל. הנכים, קבוצה גדולה ומגוונת, עתירי משאבים ארגוניים ואחרים, הם מיוצגים בכנסת, ונכותם מתיישבת עם ערכי ליבה. אכן, הם הקבוצה שזכתה במרב תשומת הלב של חברי הכנסת. לעומתם, לדרי הרחוב חסרים כל המרכיבים הדרושים להשפעה. למרות היותם בעלי זהות משותפת ולמרות מודעותם למצוקתם, אין להם משאבים, אין להם ייצוג במוסדות השלטון, וקיומם הוא לצנינים בעיני רבים בציבור ובקרב נציגיו.

להלן תידון ביתר פירוט התשובה לשאלה המרכזית המנחה מאמר זה. אחרי תיעוד תשומת הלב תישאל השאלה מה גרם להבדלים בחשיבות שהכנסת מייחסת למצוקותיהן של קבוצות שוליים; מה הוא חלקם היחסי של המשאבים, של ההזדמנויות ושל הערכים, בהסבת תשומת לבם של הנציגים הנבחרים לבעיותיהן.

תשומת לב לקבוצות שוליים: סדר היום של הכנסת

בסדר היום הנדון כאן יש שלושה שלבים: תשומת לב, לגיטימציה וכניסה. תשומת לב במקרה הנדון היא כל אזכור של הנושא במליאת הכנסת, שהיא הראי אשר דרכו נשקפות העדיפויות של המחליטים. אמנם בכל הנוגע לחקיקה, הממשלה שולטת בסדר היום, והוא מבטא את הנושאים שהיא מעוניינת לקדם (Brauninger and Debas 2009). הצעות חוק פרטיות מגיעות לשולחנה של המליאה לעתים רחוקות בלבד. אבל אפשר להעלות נושאים גם בדרכים אחרות: נאומים קצרים, שאילתות והצעות לסדר היום שמשרתות אינטרסים לא ממסדיים. דווקא מפלגות האופוזיציה, גם הקיצוניות בהן, עשויות לנצל במה זו לא רק לניגוח הממשלה אלא גם להעלאת נושאים שדרך החקיקה הרגילה חוסמת אותם, ובכלל זה נושאים שמוגדרים 'אי-החלטה', אשר השלטון מעדיף לא לדון בהם. עוד מידע לוקט מתהליך החקיקה, שמעיד על מקום גבוה בסולם סדר היום יותר מאשר תשומת הלב. החקיקה מעידה על התייחסות מעמיקה יותר של המחוקקים לסוגיה הנדונה ועל ניסיונות למצוא פתרונות. מסיבות שונות, ובכללן התנגדות של קבוצות וטו (Vigour 2014) ומשמעת קואליציונית, לא כל יזמות החקיקה עולות יפה. הפער בין יזמות החקיקה, כמו שהן מאוזכרות בארכיון הכנסת, ובין אלו שחקיקתן הושלמה הוא עוד מדד להבנת מידת עוצמתה של קבוצת השוליים ויכולת חבריה להישמע. עצם הנחת הצעת החוק על שולחנה של הכנסת מעיד על חדירה לסדר היום. סיום תהליך החקיקה הוא עדות להצלחה. חלוקת תשומת לב זו בין ארבע קבוצות השוליים מוצגת בלוח ב.

לוח ב: קבוצות שוליים – אזכורים במליאת הכנסת, יזמות חקיקה וחקיקה שהושלמה,

1949-2000²

קבוצה	אזכורים במליאה	יזמות חקיקה	חקיקה שהושלמה
יוצאי אתיופיה	67	23	1
נטייה מינית	12	38	7
נכים	197	340	57
חסרי בית	5	6	-

2 מתוך: הכנסת, 'מאגר החקיקה הלאומי' (הנתונים אוחדו ב־10.3.2020).

כצפוי, הנתונים משקפים סדר עדיפויות דיפרנציאלי. תשומת הלב הגבוהה ביותר ניתנת לנכים. הם גם אלה שזוכים ליזמות החקיקה הרבות ביותר ולמספר החוקים הרב ביותר, הרבה יותר מקבוצות השוליים האחרות. יוסבר להלן כי הקטגוריה 'נכים' רחבה למדי, אך הפרש בינה ובין הקבוצות האחרות גדול ביותר. אחריה ברשימה – יוצאי אתיופיה, שתשומת הלב לבעיותיהם עלתה בהדרגה, אך ברציפות, משנות השמונים. בעיותיהם של יוצאי אתיופיה לא טופלו באמצעות חקיקה אלא בדרכים אחרות (אלה אינן נדונות במאמר זה). מתוך 23 יזמות חקיקה (פחות מאשר בסוגיות שנוגעות ללהט"ב) הושלמה אחת בלבד. בעיות אחדות בלבד של שתי הקבוצות הנדונות האחרות – הלהט"ב ודרי הרחוב – עלו על שולחנה של הכנסת. ב-71 שנות קיומה של הכנסת, דנה המליאה 12 פעמים בנוטייה מינית, וחמש פעמים בלבד במצוקותיהם של דרי הרחוב. מתוך 38 יזמות חקיקה (פרטיות) בעניין להט"ב זכו שבע בלבד להשלמה, וגם הן – בתור תוספת לחקיקה בנושאים אחרים. מתוך שש יזמות חקיקה שנועדו לפתור את מצוקתם של דרי הרחוב לא הושלמה אף יזמה אחת. כאמור לעיל, הסיבות המשוערות לתשומת לב או להיעדרה הן משאבי הקבוצה, ההזדמנויות הפוליטיות והמסגור. להלן פירוט גורמים אלה לקבוצות השוליים בישראל.

יוצאי אתיופיה

יוצאי אתיופיה שמרו על יהדותם במשך דורות ועלו ארצה בשני גלים: בשנים 1985-1986 ובשנת 1991. דרכם הייתה רצופה תלאות: כחמישית מהם נפטרו במסע ייסורים במדבריות סודאן; עם בואם ארצה הם התקבלו בהתלהבות – עלייתם תוארה באתוס הישראלי כסיפור של גבורה ותעוזה, ובכל זאת עם שוך ההתלהבות הם מצאו את עצמם בתחתית הסולם הכלכלי-חברתי (Gutzkow and Fast 2016; Mizrahi and Herzog 2012). יוצאי אתיופיה, כ-150 אלף בשנת 2019, מעוטי משאבים. הם סובלים מאבטלה, מדלות ומעבריינות (Ofer 2004). בכל תחום חברתי שמתועד בנתונים רשמיים קיים פער בין בני העדה ובין החברה הכללית. הכנסה ממוצעת לבית אב של יוצאי אתיופיה היא 70 אחוזים בערך מההכנסה הממוצעת בישראל, אף שמספר הנפשות למשק בית בקרב יוצאי אתיופיה גבוה מהממוצע הכללי ומספר המפרנסים נמוך יותר (הלמ"ס 2019: 15). אחוז המשפחות החד-הוריות גבוה במיוחד – 26, פי שניים מהאחוז הכללי, וגם שיעור הגירושים גבוה מאוד מזה שבכלל האוכלוסייה (שם: 6); מרבית יוצאי אתיופיה מתגוררים בשכונות עניות ונבדליות. ב-16 ישובים (שם: 5). שיעור ניכר מהקטינים יוצאי אתיופיה מאכלסים את בתי הסוהר. 14.3 אחוזים מהם עמדו לדין, לעומת 6 אחוזים באוכלוסייה הכללית (שם: 13). אמנם מספר הסטודנטים יוצאי אתיופיה עולה בכל שנה, אך הוא נמוך מזה שבאוכלוסייה (שם: 11-12) אף שעליית האתיופים לארץ תוארה בהקשרים תנכיים (החזרת שבט דן האבוד), הרבנות הראשית מטילה ספק ביהדותם. עולים אחרים, שיהדותם אינה מוטלת בספק, לא סבלו מיחס דומה. מציאות זו יוצרת הרגשה חריפה של אפליה, שמקורה בגזענות חברתית בחברה שזנחה את ערכיה הרפובליקניים (Ben Eliezer 2008). סקר שערכה הלמ"ס הראה

שֶׁ-53 אחוזים מיוצאי אתיופיה מרגישים אפליה, וזה השיעור הגבוה ביותר בקרב הקבוצות שנסקרו (סקר חברתי 2018). כשלושים ארגוני חברה אזרחית עוסקים בענייניהם של יוצאי אתיופיה, אך רמת הארגון שלהם נמוכה והשפעתם אינה ניכרת בקרב האוכלוסייה (מזור 2020).

ליוצאי אתיופיה הייתה הזדמנות להציג את תביעותיהם בפני הרשויות. נראה כי הקהילה לא סבלה מתת-ייצוג. משנת 1996 (למעט שתי קדנציות) כיהן בכנסת נציג אחד לפחות של יוצאי אתיופיה. בכנסת ה־23 (2020) כיהנו בממשלה שרה וסגן שר יוצאי אתיופיה. טביעת אצבעותיהם של נציגי הקהילה האתיופית ניכרת בכל דיון שעוסק בענייני העדה. הגיוון המפלגתי מעיד שיוצאי אתיופיה אינם עשויים מקשה פוליטית אחת. אכן, אין דפוס הצבעה אתיופי, אך במערכת בחירות צמודה, כאשר יש תחרות על כל קול, משקלם של יוצאי אתיופיה עולה, ומפלגות שונות מחזרות אחריהם.

מקור העצמה המרכזי של יוצאי אתיופיה הוא המסגור, כמי שמקיימים בגופם את הערך העליון במדינת ישראל: ציונות וקליטת עלייה. מחקרים על זהותם של האתיופים בישראל מעידים כי הם עצמם מגדירים את זהותם במונחים של 'עולים לארץ המובטחת' וכמי ששייכים לקולקטיב היהודי-ציוני (Baratz and Kalinsky 2017; Mizrahi and Herzog 2012). מוטיב זה, שחצה מפלגות וזרמים פוליטיים, היה שזור בכל אחד מהנאומים שנישאו בדיונים החוזרים ונשנים על מצוקתה של הקהילה. 'יהדות אתיופיה הייתה מנותקת מעם ישראל למעלה מ־2,500 שנה, ועל אף הנתק הזה שאפה כל אותן שנים לירושלים ולחזור לעם ישראל. אין סימן יותר מובהק מזה לנצח ישראל'³, אמר מוטי יוגב (הבית היהודי). חבר הכנסת אברהם הירשזון (ליכוד) דיבר על ההקרבה של בני העדה למען ארץ ישראל: 'סיפור עליית יהודי אתיופיה הוא סיפור מופלא של יציאה המונית של יהודים לעבר ישראל במסע מפרך פיזית ונפשית, ארוך ומסוכן. וכל זה בכדי להגשים חלום עתיק יומין אחד – לעלות לארץ ישראל'⁴. בני גנץ (כחול לבן) ציין: 'מהלך עלייתם של יהודי אתיופיה מקפל בתוכו, ולחיוב, את כל מהותה של הציונות'⁵. בכל דיון שקיימה המליאה על יוצאי אתיופיה (הנתונים מעידים שהיו רבים כאלה) הרעיפו חברי הכנסת שבחים על בני הקהילה, ציינו את הסבל הגדול שעברו בדרכם לארץ ישראל, את הקרבנות שהקריבו ואת היותם סמל לתחיית העם היהודי בארצו. גם בהיעדר מחקר אמפירי משווה אפשר לקבוע, במידה גבוהה של ודאות, כי אין עוד עדה בישראל שזכתה לכתרים כמו אלה שקשרו ליוצאי אתיופיה. אין עוד קבוצה חברתית שהועלתה לדרגת סמל לעצם קיום הרעיון הציוני ולמימושו באמצעות העלאת שבט נידח של יהודים מאפריקה.

הערך הסמלי הגבוה שיוחס ליוצאי אתיופיה לא תורגם למעשים. הנתונים המוצגים בלוח ב מעידים שלמרות מצוקותיהם הגלויות, היו יזמות חקיקה מעטות יחסית (23), ורק

3 מוטי יוגב, 6.5.2015. ישיבה 5 של הכנסת ה־20.

4 אברהם הירשזון, 16.11.1992. ישיבה 32 של הכנסת ה־13.

5 בני גנץ, 5.7.2019. ישיבה 24 של הכנסת ה־21.

אחת מהן הושלמה. אמנם אפשר לפתור בעיות חברתיות מחוץ לכותלי הכנסת, וחקיקה איננה בהכרח האמצעי העיקרי להנחלת שוויון. במשך השנים הוקמו ועדות רבות שמטרתן הייתה להתוות דרכים לשפר את מצבה של קהילת יוצאי אתיופיה. אבל העובדה שהכנסת הכשילה כמעט את כל יזמות החקיקה מעידה כי אף שהנושא הגיע פעמים רבות לתשומת לבם של המחוקקים, וההתייחסות הייתה עתירה סמלים וערכים, היא לא לזותה במעשים. במשך השנים מחו יוצאי אתיופיה כמה פעמים על קיפוחם – הם הפגינו נגד אי־שימוש במנות הדם שהם תרמו וגם מחו על אלימות מצד שוטרים. המחאות זכו לתשומת לב התקשורת, אך לא הניעו פתרונות, כגון דיונים תכליתיים בכנסת.

להט"ב

גבולות קהילת הלהט"ב עמומים, ואין אומדן מדויק על מספרם. הנתונים הקיימים מבוססים על תיעוד עצמי. יש מי שמזדהים על פי התנהגותם המינית, יש על פי נטייתם ויש שמצניעים אותה. סקרים של מכון גאלופ, משנת 2017, מצאו כי אחוז המזדהים כלהט"ב, ובכלל זה הומוסקסואלים, לסביות, ביי־סקסואלים, טרנסג'נדרים (ולאחרונה גם קווירים) הוא כ־4.5% מהאוכלוסייה הכללית (סקר של מכון גאלופ; Newport 2018). על פי אומדן זה יש בישראל קרוב לחצי מיליון שאינם הטרוסקסואלים. הלהט"ב הם אוכלוסייה מגוונת שאיננה מובחנת על בסיס גאוגרפי או מעמדי. יש מהם עשירים, עניים, מבוגרים וצעירים. יש שנמשכים לבני מינם, יש שרוצים לשנות את מינם ויש מי שרוצים להתעלם ממינם. מה שמאחד אותם הוא העובדה שנטייתם נתפסה בעבר כתוצר של 'מום גנטי או הפרעה מוסרית' (Wald 2000: 9). הומוסקסואליות הוגדרה כהפרעה רשמית בספר מחלות הנפש של האגודה האמריקנית לפסיכיאטריה. אמנם הבחנה זו בוטלה, אך השוליות לא נמחקה. ברומטר גלובלי של זכויות להט"ב מצא שהם הקבוצה הפגיעה ביותר שסובלת מרמת האפליה והסטיגמיזציה הגבוהות ביותר בין קבוצות השוליים בעולם (Dicklitch-Nelson et al. 2019: 1). רדיפתם נפוצה ברחבי תבל (Mendes 2019).

תל אביב הוכרזה כעיר הידידותית ביותר ללהט"ב בעולם (WOW 2019), אך בעלי הנטייה המינית השונה ממשיכים להיות קבוצת שוליים. עד שנות השמונים היו הלהט"ב בבחינת 'ארץ לא נודעת' (Kama 2000) כי בסעיף בחוק הפלילי, מורשת המנדט הבריטי, נקבע שיחסים מיניים בין גברים שלא כדרך הטבע הם עברה פלילית אשר דינה עשר שנות מאסר. אמנם חוק זה לא נאכף, אך ההומוסקסואלים נאלצו להסתתר בארון ולחיות חיי שקר. מראשית שנות השבעים נעשו ניסיונות לבטל את האיסור בחוק על יחסים הומוסקסואליים, אך הם נדחו בבוטות בידי חברי הכנסת מכל הסיעות. בשנת 1988 הצליחה שולמית אלוני, בעקיפין, לבטל את הסעיף בחוק שהפליל יחסים הומוסקסואליים. במשך יותר מ־30 השנים שחלפו מאותו ביטול קיבלו הלהט"ב זכויות כלכליות רבות. להט"ב הננים גם מהגנה חוקתית מפני לשון הרע ואפליה על כל סוגיה, במקומות עבודה, במוסדות חינוך, במוסדות בריאות ובאתרי מסחר ובידור. הם משרתים בצבא כאזרחים שווי זכויות, ואין מגבלות

על שיבוץ או על קידום. יש טוענים כי זכויות אלה הן הסוואה (Pinkwash) שנועדה להעלות את קרנה של ישראל בעולם ולמתג אותה כדמוקרטיה ליברלית (גרוס 2013). אך בכל זאת הלהט"ב זכו למידה של שוויון (הראל תשס"ה). למרות התקדמות זו, שתי צורות של הדרה נותרו בעינן: חוקיות וחברתיות. ההדרה בחוק מתייחסת לסוגיית המשפחה הלהט"בית. מדינת ישראל לא הצטרפה לכ־30 מדינות ברחבי תבל שיש בהן נישואים חד־מיניים. המונופול שיש לרבנות הראשית על דיני אישות מונע הכרה חוקית בנישואים של להט"ב. אמנם מדינת ישראל מכירה בנישואים חד־מיניים שנערכו בחוץ־לארץ (לצרכים סטטיסטיים של מרשם התושבים) ומעניקה לזוגות להט"ב זכויות של ידועים בציבור, אך בעלי נטייה מינית שונה אינם יכולים להתחתן בישראל. נבצר מהם להיות שותפים לטקס רשמי שמחבר בין בני זוג כחוק שהמדינה מכירה בו. אפילו אחרות של להט"ב הן בתחומי ההורות: בני זוג הומוסקסואלים אינם רשאים להיעזר בתהליכי פונדקאות בישראל כדי להיות הורים, בנות זוג לסביות אינן יכולות לתרום ביציות זו לזו ולהט"ב מקופחים בהסדרי אימוץ ומופלים ברישום לידות. אין להורות אלטרנטיבית (משותפת, משולשת או מרובעת) הכרה בחוק והיא מלווה במאבקים מתישים בערכאות (קלעי 2018: 112-113).

ההדרה החברתית מלווה בהרגשה עזה של אפליה במקומות עבודה (קופפר 2015) והומופוביה בזירה הציבורית. דוח שנתי של האגודה למען הלהט"ב מתעד בהרחבה את שנאת בעלי הנטייה המינית השונה (דוח מצב להט"בופוביה 2019). לא תמיד השנאה גלויה. כך תיאר זאת אחד הפעילים:

קולגה לעבודה מדבר בגנות מצעדי גאווה? לא הומופוביה, הוא רק נגד מצעדים ולא נגד הומואים. קואוצ'רית משפחתית מפורסמת מצהירה כי אם כבר פורנו אז רק של סטרייטים? לא הומופוביה, היא לא באמת התכוונה. חברה מסחרית מזלזלת בקהילה? לא הומופוביה, זה רק הדובר וזה שוק חופשי, הכל בסדר. סלב אומר שהומואים סוטים? לא הומופוביה, ככה חינוכו אותו. רב אומר שהומואים חוטאים? לא הומופוביה, זו האמונה שלו (שמילוביץ 2016).

למרות אפליה והדרה, הלהט"ב עתירי משאבים. ההתחלה הייתה צנועה. בשנת 1975 נוסדה האגודה לשמירת זכויות הפרט, ונבצר ממנה לפרסם את יעדה האמתי בגלל האיסור בחוק על הומוסקסואליות. במשך השנים מוסדה האגודה ופוצלה ליחידות משנה. ארגונים נוסדו על בסיס גיל (דוגמת איגי, ארגון נוער), גאוגרפיה (דוגמת הקשת החיפאית), נטייה (דוגמת ארגון הטרנסג'נדרים) דת (דוגמת הו"ד) ועוד. פיצול זה הוא נכס מבחינת המשאבים הארגוניים, אך גם יצר נטל על הארגון המרכזי. הלסביות זוכות לייצוג פחות מאשר ההומוסקסואלים ואילו הטרנסג'נדרים מתעניינים פחות בפונדקאות ויותר במכות שהם סופגים ברחובות. האגודה התאמצה להתגבר על שסעים אלה באמצעות הקצאת כהונות בהנהלתה למגזרים שונים בתוך הקהילה הלהט"בית. לצד אלה, את זכויות הלהט"ב מקדמים ארגונים כלליים לזכויות אדם (האגודה לזכויות אזרח), ותאים במפלגות פוליטיות (כך ואחרים 2018: 15; קלעי 2018: 96-97). הנכס החשוב ביותר של הלהט"ב הוא הנראות שלהם בעולם האמנות, הספרות והתקשורת (קמה 2003א). רבים מן הזמרים, השחקנים,

הבדרנים, הסופרים והמשוררים בישראל הם להט"ב שאינם עוסקים במישרין בתביעות פוליטיות, אך מפיצים את רעיון השוויון ומדגימים את היכולת להיות נערצים ונחשבים בלי קשר לנטייה מינית. העובדה שאייקונים תרבותיים רבים הם הומוסקסואלים מוצהרים הוסיפה ממד חשוב למשאביהם של הלהט"ב.

להט"ב גם קיבלו הזדמנות נאותה להציג את תביעותיהם בכנסת. חבר הכנסת הראשון היה עוזי אבן, שנבחר מטעם רשימת מרץ (2002). כהונתו הייתה קצרת ימים, ולא השפיעה על תהליכי חקיקה.⁶ במשך השנים עלה ייצוג הלהט"ב בכנסת. איציק שמולי (עבודה), אחד הנציגים הבולטים, הצהיר על זהותו המינית רק לאחר שתי כהונות בכנסת, אך עמיתו בליכוד אמיר אוחנה היה ראש תא הלהט"ב במפלגתו (ליכוד), ולא הסתיר את זהותו. בכנסת ה-23 מכהנים חמישה נציגים להט"ב (כולם גברים הומוסקסואלים). אמנם לא כל הנציגים עסקו בקידום זכויות הלהט"ב, אך נוכחותם בכנסת מעניקה לקהילה 'הזדמנות' ראויה. למרות זמינות המשאבים והייצוג במוסד המחוקק, לא הצליחו הלהט"ב לקדם את תביעותיהם ולזכות בתשומת לבה של הכנסת. כמו שצוין בלוח ב, נושא הלהט"ב עלה בכנסת רק 12 פעמים בכל שנותיה. אמנם נעשו 38 ניסיונות להשוואת זכויותיהם באמצעות חקיקה, אך רק שבעה מהם עלו יפה. כל השבעה לא נועדו ללהט"ב במיוחד אלא כללו סעיף של נטייה מינית. למשל, על סמך 'חוק איסור הפליה בשירותים וכו' (2000) הגישו תביעות ערבים שעברו בידוק יתר בשדה התעופה והורים אתיפים שילדיהם לא התקבלו לגן מסוים. בין החוקים שהוצעו בכנסת העשרים ונדחו היו השוואת מעמדן של משפחות להט"ביות שכולות ואיסור אפליה של סטודנטים להט"ביים. כל הזכויות האחרות המוקנות ללהט"ב הושגו באמצעות פסיקה בערכאות.

החסמים העיקריים להדרת הלהט"ב מהכנסת הם מבניים וערכיים. המפלגות הדתיות-חרדיות, שכמעט תמיד (למעט שלוש כנסות), כיהנו בקואליציה של הממשלה, הטילו וטו על כל חקיקה שקשורה בנטייה מינית. יש לציין שבשנות השבעים גינוי הלהט"ב חצה מפלגות. חבר הכנסת אברמוביץ (יהדות התורה) הגיב במילים חריפות להצעתו של אורי אבנרי לביטול הסעיף בחוק העונשין האוסר יחסים הומוסקסואלים: ההצעה היא 'מסוג הדברים שהנפש היפה סולדת מהם כל כך עד שגם הדיבור בעניין זה הוא מאוס [...] אנו עם התורה, עם קדוש, עם הסגולה [...] האם נתיר את התועבה הזאת בארצנו?'.⁷ הצטרף אליו חבר הכנסת מרדכי ביבי (עבודה); הוא כינה את הלהט"ב 'אנשים הלוקים בסטייה מינית' ואמר שמעשיהם 'אינם מתיישבים עם המוסר הציבורי והחברתי'.⁸ בעשור השני של שנות האלפיים שונתה הטקטיקה של מפלגות החרדים. לא עוד גינויים בוטים מעל

6 ישי לסייג קביעה זו בעובדה שבעקבות תלונה של עוזי אבן, סגן אלוף במילואים, הוסרו ההגבלות על הלהט"ב בשירות צבאי – לא באמצעות חקיקה אלא בהוראת קבע של אנף כוח אדם (אכ"א). אלה נכנסו לתוקף ב-10.6.1993.

7 יהודה מאיר אברמוביץ, 4.4.1978, ישיבה 103 של הכנסת ה-7.

8 מרדכי ביבי, 22.12.1970, ישיבה 130 של הכנסת ה-7.

בימת הכנסת אלא דחיית הדיון בנושא. כך אמר משה גפני (יהדות התורה) בתגובה לאחת ההצעות להשוואת מעמד הלהט"ב: 'כאשר מביאים הצעת חוק הזויה כזאת, שאין לה שום קשר למציאות, היא רק סמל כזה, שאומרים, מתריסים כלפי תורת ישראל, כלפי המוסר האנושי. לא לרונוטי באופן מעשי, כי לצערנו הגדול בתי המשפט כבר בלאו הכי פוסקים כך. אז למה מביאים את זה? לאיזה צורך?'⁹

הווטו שהוטל על שוויון מלא ללהט"ב לא היה כפוף רק להסכמים קואליציוניים. גם בכנסת שבה החרדים לא היו שותפים בקואליציה (ממשלת שרון 2003-2006), לא הושגה התקדמות ניכרת בחקיקה למען הלהט"ב. הסיבה נעוצה בערכי ליבה של החברה היהודית. הגינוי של הנטייה המינית ההומוסקסואלית נובע מן הפסוק 'וְאִישׁ אֲשֶׁר יִשְׁכַּב אֶת-זָכָר מִשְׁכַּבֵּי אִשֶׁה-תּוֹעֵבָה עֲשׂוּ שְׁנֵיהֶם מוֹת יוּמְתוּ דְמֵיהֶם בָּם' (ויקרא כ יג). אמנם מרבית תושבי ישראל מחללים שבת, אוכלים שרצים ובוועלים נידות, אך היהדות היא ערך מרכזי בהוויה הפוליטית הישראלית; ערך זה מכתוב דומיננטיות אינטלקטואלית ואידאולוגית של הסדר הקיים, והוא חשוב מכל המחלוקות והיריבויות הפוליטיות (פלד ואופיר 2001). בן-פורת (2016) קובע שתהליך החילון שחל במדינה מבטא גישה צרכנית ואינו פוגע בשורשים של החוויה היהודית. הווייתם של הלהט"ב אינה עולה בקנה אחד גם עם הלאומיות היהודית. מטרתה של הציונות הייתה לגאול את היהדות מייסורי הגולה וההשפלה ולליצר יהדות של שרירים (גלזמן 2007: 179). החלוץ היהודי תואר כגבר קשוח שמסוגל להגן על מדינתו ולהרתיע אויבים. גבריות מחושלת ואמיצה נהייתה סמל לתחייה הלאומית. יפי הבלורית, שהקריבו את נפשם על מזבח האומה, היו גברים נחרצים. הומוסקסואלים לא נכנסו למשבצת 'גברית' זו. אמנם במשך השנים גברה התמיכה הציבורית בנישואים חד-מיניים,¹⁰ ונראותם של הלהט"ב בעולם התרבות והאמנות העצימה את הלגיטימיות שלהם, אך לא נראה שבעתיד הקרוב תתאפשר יציאתם מן השוליים והם יהיו לאזרחים שווים זכויות.

נכים ובעלי מוגבלויות

קרוב למיליון וחצי אזרחים ישראלים סובלים ממוגבלות כלשהי. יש לסייג נתון זה בקביעה שרק כחצי מיליון (מקרב הבוגרים) הם בעלי מוגבלות חמורה, נראית. אדם עם מוגבלות הוא אדם שסובל מלקות פיזית, נפשית או שכלית, לרבות קוגניטיבית, קבועה או זמנית, אשר בגללה תפקודו מוגבל מהותית בתחום אחד או יותר מתחומי החיים העיקריים. על פי האמנה הבין-לאומית לזכויות אנשים עם מוגבלות (2006), המונח 'מוגבלות' מתפתח ונובע מיחסי גומלין בין אנשים עם לקויות ובין מחסומים סביבתיים, אשר מעכבים את

9 משה גפני, 8.12.2013, ישיבה 88 של הכנסת ה-19.

10 על פי סקר שפורסם ב-8.6.2017 באתר nrg, 79 אחוזים מהנשאלים תמכו בנישואים חד-מיניים, <https://www.makorishon.co.il/nrg/online/1/ART2/881/272.html>

השתתפותם המלאה בחברה. רבים בוחרים להסתיר את נכותם ולהתנצל על קיומם. גם החברה נוטה להרחיק בעלי מוגבלויות מהמרחב הציבורי. מוסדות שחוסים בהם נכים הוקמו בשולי החברה, ולעתים עצם הקמתם מעוררת תרעומת בקרב ה'בריאים'. גם אם ירצו בעלי המוגבלויות לשהות במקומות ציבוריים, רבים מהם מנועים מלעשות כן עקב בעיות של נגישות (קמה 2003: 4). הנכות מוסטת לשולי החברה מאחר שרואים בה שיבוש מולד, תוצאה של תאונה או טרגדיה אישית אשר מחייבים טיפול חומל (מור 2009: 80). גם הנכים, כמו קבוצות שוליים אחרות, מרגישים הדרה וקיפוח. הדרתם של הנכים באה לידי ביטוי בזירות חיים שונות. שיעור התעסוקה של אנשים עם מוגבלות חמורה הוא 47 אחוזים (לעומת 79 אחוזים בקרב האוכלוסייה הכללית), שכרם והשכלתם נמוכים מאלה של האוכלוסייה הכללית, רמת שילוב ילדים עם מוגבלויות בבתי ספר רגילים נמוך ויורד. גופים ציבוריים, שעל פי חוק אמורים להקצות חמישה אחוזים ממשורותיהם לבעלי מוגבלויות, אינם עומדים ביעד (אנשים עם מוגבלות 2019; רימרמן ואחרים 2010: 298-306).

הנכים זכו בתשומת לב פרלמנטרית גדולה הרבה יותר מזו שזכו לה קבוצות שוליים אחרות: 197 אזכורים במליאה ו-340 הצעות חוק; 57 מהן הושלמו. שורה של חוקים, מחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות (1988) עד חוק חנייה לנכים (2017) תרמו לרווחתם של הנכים. עד התפזרות הכנסת העשרים (10.12.2018) הונחו עוד שמונה הצעות חוק על שולחנה שמטרתן השוואת זכויות בעלי המוגבלויות. לוח ב מציג את גודל הפערים בין הקבוצות ואת נראותם של הנכים בסדר יומה של הכנסת. כיצד אפשר להסביר תשומת לב מרובה זו? התייחסות לשלושת הגורמים הנדונים במאמר זה מעידה שלרשותם של הנכים בישראל עומדים משאבים, הזדמנויות פוליטיות וערכים נורמטיביים.

הנכים הם קבוצה מאורגנת היטב. על פי אתר העמותות של משרד המשפטים, גידסטאר (Guidestar), יש 211 עמותות של נכים בישראל (נכון למארס 2020). לכחמישים מהן יש תקציב שנתי של יותר ממיליון ש"ח. העמותות עוסקות בכל פן של חיי הנכים, על סוגיהם וגוניהם. יש קבוצות של נכים לעזרה עצמית (אגודת החירשים) ויש קבוצות שמטרתן לסייע לנכים אחרים (האגודה למען העיוור). יש קבוצות של הורים לנכים (איל"ן), יש קבוצות לקידום זכויות הנכים ביישובים מסוימים ויש עמותות שעוסקות בשידוכים בין בעלי מוגבלויות. יש כמה קבוצות שעוסקות בספורט לנכים. נבחרת הנכים של ישראל זוכה לתמיכה של העמותה המיוחדת לנושא זה וזוכה במדליות בין־לאומיות. אמנם רבות מעמותות הנכים ומהעמותות למען הנכים מקבלות תקציב נדיב מהממשלה, והדבר מאפשר פעילות ארגונית שוטפת, אך יש לזכור שהנכים אינם פועלים כגוף אחד אלא מפוצלים בין ארבע קטגוריות,¹¹ ואלה מתחרות על הכרה ועל מימון (ניסיונות לאגד את הנכים תחת קורת גג אחת לא עלו יפה).¹² למרות הפיצולים הצליחו ארגוני הנכים לנצל את משאביהם

11 נכים כלליים, נכי צה"ל ופעולות איבה, נכים מתאונות וניצולי שואה.

12 בשנת 1980 הוקם ארגון הגג של ארגוני הנכים. כיום חברות בו רק שלושים מעמותות הנכים בישראל. בשנת 1999 הוקמו מטה המאבק של הנכים בישראל וארגון נכי ישראל בידי מי שלא היו

באמצעות פעילות מחאה נרחבת ואינטנסיבית. תשומת הלב של הכנסת התגברה לאחר כל מחאה, אך היא ניתנה גם בתקופות סוערות פחות, שאז לא היו הנכים נושא לכותרות התקשורת.

אמנם ייצוג הנכים בכנסת אינו גבוה, אך הוא יעיל. ברחבי העולם נכים אינם פעילים בזירה הפוליטית. מחקרים מעידים על תתייצוג של בעלי מוגבלויות בכל הזירות של קבלת החלטות במדינות מתפתחות ומפותחות כאחת (Sacky 2015). לדעת החוקרים הסיבות לאי נוכחותם בפוליטיקה נעוצות באי אמון ביכולותיהם לתפקד כאחד האדם ובתפיסה שלפיה הם מסכנים אשר זקוקים לסעד ולעזרה. גם בכנסת ישראל היה ייצוגם של הנכים (שנכותם גלויה) נמוך (רימרמן ואחרים 2010). להבדיל מהלהט"ב שחלקם היו בארון זמן רב ואחרים לא רצו להיות מזוהים עם הקהילה שהם שייכים אליה, בעלי המוגבלויות היו פעילים בהגשת הצעות חוק, שאילתות והצעות לסדר היום בנושאים שקשורים לנכים.

נכס חשוב שעמד לרשותם של הנכים הוא המסגור; זה אפשר את הצגתם בחיוב, בלי לסתור ערכים חברתיים בסיסיים. להצגה חיובית זו היו ארבעה מרכיבים. ראשית, הנכות נתפסת כגזרה משמיים ולא כתוצאה של בחירה אישית. הנכות אינה רצויה לנכים, אלה – אף אם אינם מסתירים אותה – אינם 'גאים' בה. אין תנועה שמנסה לעודד גאווה בקרב נכים. 'להיות נכה זו לא ברכה. אין ברירה. צריך להמשיך לחיות. אבל הלוואי ולא הייתי עם נכות', כתבה שקדיה הכהן (2008). שנית, הנכות זכתה גם לתמיכה, אף כי מסויגת, בהלכה היהודית. אף כי אין בתורה הגדרה מדויקת של מוגבלות, הנורמה השלטת נובעת מהפסוק 'לא תְקַלְלַת חֵרֶשׁ וְלִפְנֵי עֵוֶר לֹא תִתֵּן מִכְשָׁל' (ויקרא יט יד). היהדות ראתה מאז ומעולם בבעלי המוגבלות חלק אורגני של הקהילה. לא תמיד עלתה הכרה זו עם פסיקת ההלכה (לדוגמה, כניסת כלבי נחיה לבתי כנסת), אך פוסקים פעלו למצוא דרכים לפתרון הבעיות ההלכתיות המקשות על שילוב אנשים עם מוגבלות בחברה (שילשטיין 2012). צווים מוסריים שנשענים על אחריות הדדית תרמו לגישה חיובית ביהדות לבעלי מוגבלויות.

שלישית, ההכרה בזכויות שמדינת הרווחה מעניקה הייתה עוד גורם חיובי בקבלת הנכים. בעבר התאפיין היחס לאנשים עם מוגבלויות בחמלה, והצורך לסייע להם נחשב מעשה של חסד ושל התנהגות לפנים משורת הדין. מדינת הרווחה עיגנה את היחס לאנשים עם מוגבלויות במונחים של צדק ושל זכות, של כבוד האדם ועקרון השוויון (זיו תשס"ד). על פי גישה זו, הנכות היא בעיה חברתית שמונחת על כתפיה של המדינה, ולא בעיה של הפרט. לפי תפיסת האזרחות המרחיבה, שליוותה את התפתחותה של מדינת הרווחה, זכויות נכים הן מאבני היסוד שלה.

רביעית, נכות אינה סותרת ערכי ליבה. היא מהדהדת אותם. תהליך החקיקה בתחום הנכות החל מיד לאחר הקמת המדינה, שאז התגבשה הסכמה לאומית רחבה כי טיפול

מרוצים מגישתו השמרנית של הארגון שקדם להם. ארגון נכי צה"ל ממשיך לפעול עצמאית ואינו קשור ארגונית לאחד מארגוני הגג. תופעת הפיצול של ארגוני נכים אינה ייחודית לישראל. גם בארצות הברית לא הצליחו ארגונים של בעלי מוגבלויות לתאם מטרות ולפעול בצוותא (Drake 2002).

באזרחים אשר נפגעו במערכת הביטחון ושיקומם הם נדבך חשוב בהבטחת קיומה של מדינת ישראל. גישה חברתית לאומית זו עמדה בבסיסו של חוק הנכים (תגמולים ושיקום) התש"ט-1949. חוק זה הבטיח גמלאות ושירותים בכל מעגלי החיים של האדם ובני משפחתו – פיצוי מן המדינה לאלה אשר נפגעו בהגנה עליה. אף שלנכי צה"ל אשר משרד הביטחון משלם להם קצבה יש ארגון נפרד והם אינם משתתפים בפעילויות של ארגוני הנכים האזרחיים, נוצרת זיקת גומלין בין נכות ובין תרומה למדינה. בשנת 1954 חוקק חוק לנכים אזרחיים – נפגעי עבודה. הצורך לעודד תעסוקה השתלב יפה גם הפעם במערך זכויות הנכים. החוק המרכזי (חוק לשוויון אנשים עם מוגבלות התשנ"ח-1998) ביטא את תפיסת שוויון הנכים וזכותם למגורים ולתעסוקה הולמים וגם לבילוי בקהילה. בדיון במליאה באה לידי ביטוי התייחסות החברה לנכים 'שנכותם היא תוצאה של פגיעה מן הטבע, של פגעי הטכנולוגיה, או נפגעי מלחמות'¹³. הצעת החוק עלתה ביזמתו של הארגון בזכות, בראשותו של חבר הכנסת מרדכי וירשובסקי, ואושרה פה אחד. התוצאה של שלושת הגורמים האלה היא תשומת לב מרבית לסוגיית הנכים לעומת זו הניתנת לקבוצות שוליים אחרות.

דרי רחוב

דר רחוב, או בכינויו הרווח הומלס, הוא אדם מעל גיל 18 הגר ברחוב, בבתים נטושים, בגנים, בשטחים ציבוריים או באתרי בנייה. דרי הרחוב מוזנחים בדרך כלל גופנית או נפשית, אינם זוכים לתמיכת משפחה או אף מנוכרים לה ואינם נאבקים לשינוי מצבם. דיור ברחוב איננו (כמו שנטען לעתים) תוצאה של בחירה חופשית אלא של נסיבות טרגיות – חברתיות-כלכליות (כגון אבטלה או מצוקת דיור) או אישיות (כגון התמכרויות ומחלות). נאמר כי לעשירים ולעניים יש אותה חירות לבלות את לילותיהם ברחוב אלא שהעשירים אינם מנצלים אותה (Leeuwen 2018). היקף התופעה הוא עולמי.

גם בישראל יש מספר לא מבוטל של דרי רחוב. על פי סטטיסטיקה בין-לאומית, הם מונים 25,000 (Global Homeless Statistics 2019) אך יש סברה כי מספרם האמתי קרוב ל-32,000 (שיינטוך 2018). תופעת חסרי הבית בישראל החלה בעיקר בשנות התשעים של המאה ה-20, עם העלייה הגדולה ממדינות ברית המועצות לשעבר. בעקבות קשיי הסתגלות לחברה הישראלית וקשיי השתלבות בשוק העבודה מצאו את עצמם מקצת מהעולים ברחוב. בשנים האחרונות אפשר לראות בין ההומלסים גם ילידי הארץ שחוו התרסקות כלכלית, גירושים או מחלות נפש לא מטופלות. נתונים מעידים כי 86 אחוזים מדרי הרחוב הם גברים, בעלי השכלה נמוכה. רובם (77.5 אחוזים) הם בני 24-55, רבים (58.9 אחוזים) סבלו בעבר מבעיות נפשיות, ורבים מהם אינם דוברים עברית ואין להם משפחה בארץ (סנטו וברגר 2014: 56-74). בשנים 2001-2016 מתו בישראל 610 חסרי בית (ירון 2018).

13 דוד צוקר, 23.2.1988 ישיבה 102 של הכנסת ה-14.

הפער בין המספרים שמשרד הרווחה מדווח עליהם ובין המציאות נובע מההגדרה הצרה של דרי הרחוב בתקנון העבודה הסוציאלית, שאינה מכילתה קבוצות שונות כמו אסירים משוחררים שאין להם בית לחזור אליו, משפחות שנזרקות לרחוב בגלל חובות או מי שגילם נמוך מ-18. מלבד זה, דרי רחוב נוטים להתחמק משירותי המדינה, ולכן הם אינם נכללים בסטטיסטיקה רשמית. מחקר מקיף של דרי הרחוב בישראל מעיד שרבים מהם לא קיבלו את הסיוע המגיע להם על פי חוק (שיינטוך 2018), בין היתר עקב דרישה למסמכים מאומתים, אגרות למיניהן והתמצאות בנכבי הבירוקרטיה. גם אמות מידה נוקשות להגדרת דרי רחוב חוסמות את מתן הקצבה. על פי פסיקת בית המשפט המחוזי,¹⁴ דיור ברחוב הוא פגיעה אנושה בכבודו של אדם. למרות זאת, כמה ניסיונות לעגן את בחוק יסוד את זכויות חסרי הבית בישראל לא עלו יפה. ההוראה הגבוהה ביותר מבחינה משפטית, מלבד אמנות ופסיקת בית המשפט, היא פרוטוקול הטיפול בדרי רחוב, כמו שהתקין משרד הרווחה (הוראה 33 בפרק 3) בתקנות העבודה הסוציאלית, ושם גם נקבעה ההגדרה המצומצמת לדר רחוב בישראל. תקנות אלה אינן נותנות מענה מבחינת מספר האנשים המוגדרים כחסרי בית ואינן מציעות פתרונות של הכלה חברתית, דיור ותמיכה (שיינטוך 2012, 2018). דיווחים בעיתונים מעידים על אזלת ידן של הרשויות ועל הזנחה חריפה של דרי רחוב (פלג 2020).

דרי רחוב בישראל, אף שיש להם זהות מובחנת ואינטראקציות חברתיות בינם ובין עצמם, מתקשים להתארגן כדי לתבוע. חסרים להם המשאבים הבסיסיים הנחוצים להנעת פעולה קולקטיבית. רבים מהם חולים, לא מיומנים, חלשים מכל הבחינות ומצויים בקצות השוליים של החברה. מכשולים אלה לא עמדו בדרכם של חסרי בית במדינות אחרות, שלדעת חוקרים, 'יש להם הכי מעט להפסיד והכי הרבה להרוויח' ממחאה חברתית (Corrigall-Brown et al. 2009). בארצות הברית הפגינו באוקטובר 1989 כרבע מיליון חסרי בית ותומכיהם בתביעה לדיון עכשיו. ביותר מחמישים ערים מרכזיות בארצות הברית התקיימה פעילות שוטפת ויציבה של דרי רחוב (Cress and Snow 1996). במדינת קליפורניה הם הצליחו, באמצעות מנהיגות יעילה וסיוע של קבוצות עילית חיצונית, להשפיע על קובעי מדיניות בעיריות ובמחוזות (Williams 2005). למותר לציין שלדרי הרחוב אין ייצוג משלהם בכנסת, והם חייבים להישען על שוחרי טוב מזדמנים.

דרי הרחוב זכו לתשומת לב מזערית; בכל שנותיה של הכנסת דנה המליאה רק חמש פעמים בעניינם. שש הצעות חוק הוגשו כדי לשפר את מצבם, וכולן נדחו. הפעם הראשונה שעלה הנושא על שולחנה של הכנסת הייתה בשנת 1994; חבר הכנסת יוסף באגד (מולדת) הגיש אז הצעת חוק פרטית לטיפול בדרי רחוב (התשנ"ד). הצעת החוק ביקשה לאפשר לרשויות לעכב דרי רחוב למשך שבוע ימים ולהביאם למעון. בדברי ההסבר הובאה ההנחה השגורה שדרי רחוב מסרבים להיות מטופלים, ולכן צריך להחיל עליהם טיפול בכוח סמכות הרשות. ההצעה נגנזה. שנה לאחר מכן הוגשה הצעת חוק ברוח דומה

14 בית המשפט המחוזי בתל אביב יפו בשבתו כבית משפט לעניינים מנהליים, עת"ם 10-11-20761.

שביקשה לאכוף טיפול על דרי הרחוב. הנימה בדיון הייתה פטרונית ומגנה: 'מדובר באדם שאינו שפוי ואינו שולט בעצמו [...] בשל השהייה ברחוב, ניתן לזהות אצל רבים מהם רמה כלכלית נמוכה, בדידות, התנהגות בלתי מקובלת, מזוהות, דפוסים אנטי-חברתיים, דימוי עצמי וביטחון עצמי נמוכים. כמו כן, הם שרויים בדרך כלל בהזנחה גופנית ונפשית קשה'.¹⁵ לא זו בלבד שדרי הרחוב תוארו כמי שהם עצמם אשמים במצבם אלא שהם הואשמו גם בסירוב להיות בקשר עם הממסד. ההצעה הועברה לוועדה, אך לא בשלה למדיניות. כעבור שבע שנים עלה הנושא בשלישית בהצעה לסדר היום של חה"כ דוד מגן ממפלגת המרכז (2002); הוא שב וטען שדרי הרחוב 'מסרבים לקבל טיפול'. חלקם לא מעוניינים לקבל טיפול. חלקם מעדיפים להישאר במצב שהם נמצאים'.¹⁶ האשמת חסרי הבית במצבם אינה מיוחדת לישראל (Lee and Schreck 2005), אך התנאים החברתיים שגרמו את תופעת דרי הרחוב לא באו לידי ביטוי גם בכנסת. גם שוחרי הטוב שהעלו את הנושא על סדר יומה של הכנסת האשימו את הקרבנות שהידרדרו פיזית ונפשית וסברו שהיה אפשר למנוע זאת בכוח הרצון האנושי. דרי הרחוב לא זכו לתשומת הלב שהולמת את חומרתה של הבעיה. אזרחים אלה היו דוגמה קלאסית למי שנראים, אך אינם נשמעים.

מסקנות

בדיון על הצעת החוק לשוויון אנשים עם מוגבלות אמר שר האוצר יעקב נאמן: 'בצלם אלוהים ברא את האדם, כולנו שווים, כולנו נבראנו על ידי אל אחד'.¹⁷ גישה זו יושמה חלקית בלבד בנוגע לקבוצות שוליים בישראל. שוליים מובחנים על פי שלוש אמות מידה: ראשונה, הדרה – ותוצאתה היא אי-שוויון בזכויות; שנייה, סטיגמה חברתית – זו נובעת מדעות קדומות ומפחדים קמאיים; ושלישית, הרגשת אפליה – זו נובעת מעמדות ומפעולות שהממסד נוקט כלפי אנשי הקבוצה השולית. שתי שאלות הנחו דיון זה: ראשונה, מהי מידת תשומת הלב של קובעי מדיניות לקבוצות השוליים, למצוקותיהן ולתלאותיהן; ושנייה, מה גרם להבדלים בתשומת לב זו. תשומת לב – הכוונה לשני תהליכים שמתקיימים בכנסת: הדיון במליאה, על כל מרכיביו, וחקיקה. תשומת לב אינה מבטיחה פעולה, ובוודאי אינה מציעה פתרונות שימחקו את השוליות, אבל היא אחת הדרכים החשובות לצמצומה. הגורמים נסקרו על פי מרכיבי עצמה מקובלים בחקר תנועות חברתיות: המשאבים העומדים לרשות קבוצת השוליים, מידת ייצוגה בכנסת ומידת הקרבה של ערכיה לערכי הליבה. מתוך שיקולים שפורטו לעיל נדונו במאמר זה ארבע קבוצות שוליים: קהילת יוצאי אתיופיה, להט"ב, נכים ודרי רחוב. ארבע הקבוצות האלה שונות זו מזו בהתפלגות של מרכיבי העצמה. יוצאי אתיופיה דלי משאבים ומודרים מערצים מרכזיים של החברה

15 חיים דיין, 2.8.1995, ישיבה 372 של הכנסת ה-13.

16 דוד מגן, 23.1.2002, ישיבה 277 של הכנסת ה-15.

17 יעקב נאמן, 23.2.1988, ישיבה 102 של הכנסת ה-14.

הישראלית. אמנם הדרה זו אינה מעוגנת בחקיקה, אבל היא נטועה עמוק בחברה ויוצרת הרגשת קיפוח חריפה שביטוייה הם התפרצויות של מחאות אלימות, אף שכמעט בכל כנסת, מתקופת העלייה הגדולה של יהודי אתיופיה, היו להם נציגים במפלגות שונות. חברי כנסת ממוצא אתיופי העלו דרך קבע את תביעותיהם של בני קהילתם על סדר היום. מדינת ישראל ניסתה לרצות את העדה בדרכים שונות. ועדות ציבוריות הוקמו וסיסמות הופרחו. עניינם של יוצאי אתיופיה נטוע בלב לבו של סולם הערכים בישראל. בני העדה האתיופית מייצגים את המשכיות עם ישראל, את כמיהתם הרצופה של היהודים לציון ואת הקרבנות האישיים שהקריבו כדי להגשים את חלומם. ההלימה עם ערכי הליבה לא הצליחה לקדם את פתרון מצוקותיהם של יוצאי אתיופיה. תשומת הלב הייתה גדולה, הצעות חוק הונחו על שולחנה של הכנסת, אך רק אחת מהן הושלמה. התגובה של השלטונות הייתה סמלית בלבד. חברי הכנסת הפליגו בשבחים ובתהילות ליוצאי אתיופיה שמימשו בגופם את הצינונות, אך לא נקטו פעולות ממשיות לפתרון מצוקותיהם.

הלהט"ב שוליים כי הם מופלים לרעה בחוק בגלל אי יכולתם להינשא ולקיים הליך פונדקאות בישראל; עדיין הביטוי 'הומו' הוא כינוי גנאי בקרב חוגים רבים, ועל פי עדות הארגון המייצג אותם, הומופוביה וגם הרגשת אפליה נפוצות ביותר. הלהט"ב בישראל עתירי משאבים לא רק מפני שהם מפוזרים בין כל שכבות האוכלוסייה, ובכלל זה האלפיון העליון, אלא בעיקר בגלל הנראות שלהם בתקשורת ובאמנות. הלהט"ב נוכחים בצמתים מרכזיים של חיי התרבות בישראל, והדבר משפיע על היכולת שלהם לגייס תמיכה והכרה. נוסף על כך, מאז ביטול האיסור על קיום יחסים הומוסקסואליים (1988) עלה בהדרגה ייצוגם של הלהט"ב בכנסת. יש לציין שלהבדיל מיוצאי אתיופיה, לא כל הנציגים של הקהילה הגאה בכנסת ביטאו את זיקתם אליה, ומקצתם גם בוששו לצאת מהארון, ובכל זאת, משנות התשעים ואילך כמעט לא הייתה כנסת ללא ייצוג של להט"ב. למרות זמינות המשאבים והייצוג לא הצליחו הלהט"ב להתגבר על משוכת השוליות, והם ממשיכים לסבול מהדרות חוקיות וחברתיות. כפי שנטען לעיל, הסיבה נעוצה לא רק בחסמים המבניים של מפלגות דתיות בעלות כוח וטו בכנסת אלא גם בנורמות להט"ביות שאינן עולות בקנה אחד עם ערכי הליבה בישראל שהמרכיב היהודי-דתי בזהותה משפיע על החלטות מוסדיות.

קבוצת הנכים ובעלי המוגבלויות זכתה להישגים הגדולים ביותר עד כדי תמיכה מדוע עדיין היא בשוליים. מספר הפעמים שעלתה סוגיית הנכים על סדר יומה של הכנסת גדול לעומת הקבוצות האחרות. מספר הצעות החוק רב וכך גם מספר החוקים שהושלם תהליך חקיקתם. הנכים נהנים משלושת המרכיבים המניעים הצלחה: הם עתירי משאבים (אלה באים לידי ביטוי בריבוי ארגונים וביכולת גיוס לפעולה), מיוצגים בכנסת, ובעיקר – המסר שהם מעבירים תואם את הערכים המרכזיים של החברה בישראל: תרומה למדינה וניסיון להשתלב בעשייה הקולקטיבית. לא תמיד מסר זה מניב תשואות כלכליות, והמחאות הנמשכות של הנכים מעידות על כך, אבל קבוצה זו זוכה בתשומת לב, וענייניה נדונים בתכיפות ברשויות.

דרי הרחוב הם תמונת ראי של הנכים; הם מעטים, ובכל זאת נראים. לדרי הרחוב אין משאבים מכל סוג שהוא, אין להם ייצוג, ורואים בהם אחראים למצבם בדרך שפוטרת את השלטון מהתייחסות. אמנם בכל שנותיה של המדינה נעשו ניסיונות אחדים לקדם חקיקה שתסייע לפתרון מצוקותיהם, אבל אלה לא עלו יפה.

שוליות חברתית היא מצב לא תקין בחברה דמוקרטית. צעד ראשון לקראת צמצומה הוא תשומת לב מצד השלטון לצרכים של הקבוצות המודרות. תשומת לב אינה התרופה, אבל היא לפחות מזהה את הבעיה ומעניקה קצה של חוט, ואותו אפשר לחבר לפתרונות. במאמר זה ניסיתי להתחקות אחר הגורמים המושכים תשומת לב. בחינת ארבע קבוצות שוליים בישראל מעלה כמה מסקנות, ואלה אינן חד-משמעיות. מתברר שמשאבים אינם בהכרח המפתח למרכזיות כי גם קבוצות עתירות משאבים (להט"ב) נותרות בשוליותן כאשר הערכים שהן מייצגות אינם עולים בקנה אחד עם האתוס המקובל, אבל גם זיקה לערכי ליבה אינה מוחקת שוליות. דעות קדומות והדרות היסטוריות (קהילת יוצאי אתיופיה) שורדות גם כאשר קבוצת השוליים עונה על אמות המידה של ערכי ליבה. אפילו ייצוג, גם אם הוא נלהב ונמרץ, אינו יכול להתמודד עם כוחות פוליטיים-חברתיים שדוחקים קבוצה לשוליים. עם זאת, כל קבוצות השוליים, ובכללן אילו שלא נדונו במאמר זה (בעיקר נשים וערבים) שיפרו את מעמדם בשני העשורים האחרונים. את השיפור יש לייחס לשינוי ערכים שמתחולל בחברה הישראלית על כל שדרותיה. השינוי אטי ומזגזג. ההיררכיות החברתיות נראות יציבות, וההבחנה בין המרכז ובין השוליים שרירה וקיימת. תופעה זו אינה ייחודית לישראל. גם בארצות הברית, אחרי עשרות שנים של שוויון בחוק, השחורים צריכים להזכיר לחברה שחיהם נחשבים. עם זאת, שוליות אינה יצוקה בבטון, ובית הנבחרים הוא רק אחד האפיקים לקידום שוויון. ניצול מיטבי של שלושת המנועים המאיצים הצלחה בכל הערוצים הזמינים להצגת תביעות עשוי לרופף בהדרגה את הגדר המפרידה בין מרכז ובין שוליים.

רשימת המקורות

- אנשים עם מוגבלות בישראל, 2019. נתונים סטטיסטיים נבחרים, משרד המשפטים, ירושלים.
<https://www.aisrael.org/?CategoryID=2676&ArticleID=66200>
 בן פורת, גיא, 2016. הלכה למעשה. חילונו של המרחב הציבורי בישראל, פרדס, תל אביב.
 גל, ראובן, 2014. החרדים בחברה הישראלית. תמונת מצב, מוסד שמואל נאמן, הטכניון, חיפה.
 גלזמן, מיכאל, 2007. הגוף הציבורי, הקיבוץ המאוחד, תל אביב.
 דוח מצב הלהט"בופוביה בישראל #7, 2019. האגודה למען הלהט"ב בישראל, -9991848-
https://a9991848-b055-4c6f-a966-a6bdbaf09321.filesusr.com/ugd/be9e5d_47c37201c39d4397a009dce850625ee.pdf
 גרוס, אייל, 2013. 'בין' (הומו) נורמטיביות ו(הומו) לאומיות לפוליטיקה קווירית', מעשי משפט, ה', עמ' 101-141.

- דרי, דוד, 2005. 'על סדר היום ועל היכולת למשול', בתוך: מרדכי ניסן ועודד שרמר (עורכים), **מעשה בחינוך. קובץ מחקרים לכבוד שלמה פוקס**, מוסד ביאליק, ירושלים, עמ' 285-308.
- הכהן, שקדיה, 22 ביוני 2008, 'חסס ההלכה אל הנכים', **נגישות ישראל**, <https://www.aisrael.org/?C=categoryID=752&ArticleID=15656>.
- הראל, אלון, תשס"ה. 'עלייתה ונפילתה של המהפכה המשפטית ההומוסקסואלית', **המשפט**, ז, עמ' 195-216.
- זיו, נטע, תשס"ד. 'אנשים עם מוגבלויות. בין זכויות חברתיות לצרכים קיומיים', בתוך: יורם רבין ויובל שני (עורכים), **זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות בישראל**, רמות, תל אביב, עמ' 813-854.
- ירון, לי, 5 בדצמבר 2018. 'שני שלישים מחסרי הבית אינם מקבלים את הקצבה המגיעה להם', **הארץ**, <https://www.haaretz.co.il/news/education/premium-1.6679410>.
- כץ, ישראל, עדי מעוז, דנה אלפסי וניר לוי, 2018. **מיפוי ארגוני הלהט"ב בישראל – דוח מסכם**, ג'וינט ישראל, ירושלים.
- לוי, גל, 2016. 'לנער את העץ או לנער את הסירה. לא נחמדים לא נחמדות. מחאה ודמוקרטיה רדיקלית בישראל', **סוציולוגיה ישראלית**, יז (2), עמ' 29-51.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 24 בנובמבר 2019. 'האוכלוסייה ממוצא אתיופי בישראל – לקט נתונים לרגל חג הסיגד'.
- מור, שגית, 2009. 'בין המשגה פוליטית להכרה משפטית. חסמים במימוש זכויות אנשים עם מוגבלויות', בתוך: ג'וני גל ומימי אייזנשטדט (עורכים), **נגישות לצדק חברתי בישראל**, מרכז טאוב, ירושלים.
- מזור, נגה, 2020. 'ערוצים חסומים, אירוע קריטי וניפוץ מיתוס ההשתלבות. ניתוח מחאה יוצאי אתיופיה בישראל', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, חיפה.
- סנטו, יואב ומשה ברגר, ספטמבר 2014. **מיפוי דרי הרחוב בישראל**, משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים, ירושלים.
- סקר חברתי, 2018. **אפליה, העדפה מתקנת ומעמד חברתי – לקט נתונים**, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- פלג, בר, 20 ביוני 2020. 'העירייה מתקשה לתת מענה ומספר חסרי הבית בתל אביב זינק בכמחצית בחמש שנים', **הארץ**, <https://www.haaretz.co.il/news/education/premium-MAGAZINE-1.8413970>.
- פלד, יואב ועדי אופיר, 2001. **ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית?**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב.
- קופפר, חנה, 2016. **תחושות והוויות אפלייה של מועסקים מקהילת הלהט"ב בשוק העבודה בישראל (2015)**, משרד הכלכלה, נציבות שוויון הזדמנויות בעבודה, ירושלים.
- קלעי, חגי, 2018. 'ביחד אנחנו חזקות? על אחדות ופילוג בעשייה הפוליטית של קהילת הלהט"ב – רקע תמונת מצב וצעדים להמשך', **מעשי משפט**, ט (2), עמ' 95-125.
- קמה, עמית, 2003א. **העיתון והארוץ: דפוסי תקשורת של הומואים**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב.
- _____, 2003ב. 'הקרובן האומלל ונכה העל', **פנים**, 26, עמ' 73-84.
- רימרמן, אריה, ענת אברהמי וטל ארטן-ברגמן, 2010. 'מדיניות כלפי אנשים עם נכויות: מחקיקה סוציאלית לחקיקת זכויות', בתוך: אורי אבירם, יוסי קטן וג'וני גל (עורכים), **עיצוב מדיניות חברתיות בישראל: מגמות וסוגיות**, המוסד לביטוח לאומי, ירושלים, עמ' 287-308.

שיינטוך, שמוליק, יולי 2012. 'עשרים שנות מדיניות כלפי אנשים חסרי בית בישראל 1991-2011',
 ביטחון סוציאלי, 89, עמ' 43-88.
 _____, 2008. חיים בשוליים: מדיניות כלפי אנשים חסרי בית בישראל, משרד הרווחה והשירותים
 החברתיים, ירושלים.
 _____, 5 בדצמבר 2018. דיון בישיבת וועדת העבודה, הרווחה והבריאות. כנסת 20, מושב חמישי.
 פרוטוקול מס' 508, עמ' 9, [https://main.knesset.gov.il/Activity/committees/Labor/News/](https://main.knesset.gov.il/Activity/committees/Labor/News/pages/avoda_5.12.18b.aspx)
 .pages/avoda_5.12.18b.aspx
 שילשטיין, רחלי, 2012. שילובם של אנשים עם מוגבלות בחברה על פי ההלכה היהודית, המכון
 הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים.
 שמילוביץ, אורי, 16 ביוני 2016. 'קצת על האוש שבאבסורד ההומופובי', **GoGay**, <http://gogay.co.il/item.php?id=19877>

- Bachrach, Peter and Morton S. Baratz, 1962. 'Two Faces of Power', *American Political Science Review*, 56 (4), pp. 947-952.
- Barany, Zoltan, 2011. 'Ethnic Mobilization Without Prerequisites. The East European Gypsies', *World Politics* 54 (3), pp. 277-307.
- Baratz, Lea and Esther Kalnisky, 2017. 'The Identities of the Ethiopian Community in Israel', *Journal for Multicultural Education*, 11 (1), pp. 37-50.
- Baumgartner, Frank R. and Bryan D. Jones, 1993. *Agendas and Instability in American Politics*, Chicago University Press, Chicago.
- Ben Eliezer, Uri, 2008. 'Multicultural Society and Everyday Cultural Racism: Second Generation of Ethiopian Jews in Israel's 'Crisis of Modernization'', *Ethnic and Racial Studies*, 31 (5), pp. 935-961.
- Benford, Robert D. and David A. Snow, 2000. 'Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment', *Annual Review of Sociology*, 26, pp. 611-639.
- Berry, Justin A. and Jane Junn, 2015. 'Silent Citizens among Asian Americans and Latinos: Opting Out or Left Out?', *Citizenship Studies*, 19 (9), pp. 553-569.
- Bhalla, Ajay and Fredrik Lapeyer, 2004. *Poverty and Exclusion in a Global World*, Palgrave, New York.
- Birkland, Thomas A., 2007. 'Agenda Setting in Public Policy', in: Frank Fisher, Gerald J. Miller, and Mara S. Sidney (eds.), *Handbook of Public Policy. Theory, Politics and Methods*, Taylor and Francis, Boca Raton, pp. 63-78.
- Bleich, Erik, 2002. 'Integrating Ideas into Policy Making: Frames and Race Policies in Britain and France', *Comparative Political Studies*, 35 (9), pp. 1054-1076.
- Bornhard, Michael and Daniel I. O'Neill, 2018. 'The Politics of Inclusion and Exclusion', *Perspectives on Politics*, 16 (1), pp. 1-4.
- Bratton, Kathleen A. and Kerry L. Haynies, 1999. 'Agenda Setting and Legislative Success in State Legislatures: The Effect of Gender and Race', *Journal of Politics*, 61 (3), pp. 658-679.

- Brauninger, Thomas and Marc Debas, 2009. 'Legislative Agenda Setting in Parliamentary Democracies', *European Journal of Political Research*, 48 (6), pp. 804-839.
- Cobb, Roger W., Jennie Kieth-Ross, and Marc Ross, 1976. 'Agenda Building as a Comparative Political Process', *American Political Science Review*, 70, pp. 126-138.
- Coleman, Stephen, 2013. *How Voters Feel*, Cambridge University Press, New York.
- Corrigan-Brown, Catherine, David A. Snow, Kelly Smith, and Theroy Quist, 2009. 'Explaining the Puzzle of Homeless Mobilization: An Examination of Differentiated Participation', *Social Perspectives*, 52 (3), pp. 309-335.
- Cox, Robert H. and Doris Berland, 2012. 'Valence, Policy Ideas, and the Rise of Sustainability', *Governance*, 26 (2), pp. 307-328.
- Cress, Daniel M. and David A. Snow, 1996. 'Mobilization at the Margins: Resources, Benefactors and the Viability of Homeless Social Movement Organizations', *American Sociological Review*, 61 (6), pp. 1089-1109.
- Dahl, Robert A., 1989. *Democracy and Its Critics*, Yale University Press, New Haven.
- Diani, Mario, 1992. 'The Concept of Social Movements', *The Sociological Review*, 40 (1), pp. 1-25.
- Dicklitch-Nelson, Susan, Scottie Thompson-Buckland, Berwood Yost, and Daniel Draguljic, 2019. 'From Persecutors to Protectors: Human Global Barometer of Gay Rights', *Journal of Human Rights*, 18 (1), pp. 1-18.
- Downs, Anthony, Summer 1972. 'Up and Down with Ecology: The Issue Attention Cycle', *Public Interest*, 28, pp. 38-50.
- Drake, Robert F., 2002. 'Disabled People, Voluntary Organizations and Participation in Policy Making', *Policy and Politics*, 30 (3), pp. 373-385.
- Dryzek, John S., 1966. 'Political Inclusion and the Dynamics of Democratization', *American Political Science Review*, 90 (3), pp. 475-487.
- Edwards, Bob and Melinda Kane, 2016. 'Resource Mobilization and Social and Political Movements', in: Hein Anton van der Heijden (ed.), *Handbook of Political Citizenship and Social Movements*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, pp. 205-232.
- Elder, Charles D. and Roger W. Cobb, 1984. 'Agenda Building and the Politics of Aging', *Policy Science Journal*, 13 (1), pp. 115-129.
- Engel, Stephen, M., 2019. *Fragmented Citizens: The Changing Landscape of Gay and Lesbian Lives*, York University Press, New York.
- Gaventa, John, 1980. *Power and Powerlessness: Quiescence and Rebellion in an Appalachian Valley*, University of Illinois Press, Urbana.
- Gest, Justin, and W. D. Sean Gray, 2015. 'Silent Citizenship: The Politics of Marginality in Unequal Democracies', *Citizenship Studies*, 19 (5), pp. 465-473.
- Global Homeless Statistics, 2019. <https://homelessworldcup.org/homelessness-statistics/>
- Giugni, Marco, N., 2009. 'Political Opportunities: From Tilly to Tilly', *Swiss Political Science Review*, 15 (2), pp. 361-368.

- Goffman, Erving, 1963. *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ.
- Gruszczynski, Michael and Sarah Michales, 2012. 'The Evolution of Elite Framing Following Enactment of Legislation', *Policy Science*, 45, pp. 359-384.
- Guetzkow, Josh and Idit Fast, 2016. 'How Symbolic Boundaries Shape the Experience of Social Exclusion: A Case Comparison of Arab Palestinians and Ethiopian Jews in Israel', *American Behavioral Scientist*, 60 (2), pp. 150-171.
- Huang, Ronggui and Xiaoyi Sun, 2020. 'Dual Mediation and Success of Environmental Protests in China: A Qualitative Comparative Analysis of 10 Cases', *Social Movement Studies*, 19 (4), pp. 408-425.
- Kama, Amit, 2000. 'From Terra Incognita to Terra Firma: The Logbook of the Voyage of Gay Men's Community into Israeli Public Sphere', *Journal of Homosexuality*, 38 (4), pp. 133-162.
- Kingdon, John D., 1988. *Agendas, Alternatives and Public Policy*, Harper Collins College Publishers, New York.
- Kitschelt, Herbert, 1986. 'Political Opportunity Structure and Political Protest. Anti-nuclear Movements in Four Democracies', *British Journal of Political Science*, 16 (1), pp. 57-85.
- Lee, Boris A. and Christopher Schhrek, 2005. 'Danger on the Streets: Marginality and Victimization among Homeless People', *American Behavioral Scientist*, 48 (8), pp. 1055-1081.
- Leeuwen, van Boris, 2018. 'To the Edge of the Urban Landscape: Homelessness and the Politics of Care', *Political Theory*, 46 (4), pp. 586-610.
- Link, Bruce G. and Jo C. Phelan, 2001. 'Conceptualizing Stigma', *Annual Review of Sociology*, 27, pp. 363-385.
- Machtei-Samov, Itay C. and Yael Yishai, 2018. 'Fragmented Citizenship. Homosexuals in Israel', *Citizenship Studies*, 22 (1), pp. 70-85.
- Major, Brenda and Collette P. Eccleston, 2005. 'Stigma and Social Exclusion', in: Dominic Abrams, Michael A. Hogg, and José M. Marques (eds.), *The Social Psychology of Inclusion and Exclusion*, Psychology Press, New York.
- McAdam, Doug, 1982. *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1890-1970*, University of Chicago Press, Chicago, IL.
- McClain, Paula D., 1990. 'Agenda Setting, Public Policy and Minority Group Influence: An Introduction', *Review of Policy Research*, 9 (2), pp. 283-272.
- McConnell, Allan and Paul T. Hart, 2019. 'Inaction and Public Policy. Understanding Policymakers "Do Nothing" Policy', *Policy Sciences*, 52 (3), pp. 645-661.
- Mendes, Lucas R., March 2019. *World State Sponsored Homophobia*, Geneva. ILGA.
- Meyer, David S. and Debra C. Minkoff, 2004. 'Conceptualizing Political Opportunities', *Social Forces*, 82 (4), pp. 1457-1492.

- Miller, Timothy, 2016. *New Religious Movements in the Twentieth Century*, Wiley, New York.
- Mizrahi, Nissim and Hanna Herzog, 2012. 'Participatory De-stigmatization Strategies among Palestinian Citizens, Ethiopian Jews and Mizrahi Jews in Israel', *Ethnic and Racial Studies*, 35 (3), pp. 418-435.
- Newport, Frank, May 22, 2018. 'In the US Estimates of LGBT Population Rises to 4.5%', 'GULLUP', Politics.
- O'Connell, Francis A., 2017. *Pluralism in Political Analysis*, Routledge, London and New York.
- Ofer, Shira, 2004. 'The Socio-economic Integration of the Ethiopian Community in Israel', *International Migration*, 42-43, pp. 29-55.
- Pasetti, Francesco, 2019. 'The Policies of Citizenship in Italy and Spain: An Ideational Account', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 45 (6), pp. 843-857.
- Pohlman, Annie, Sol Rojus-Liazana, and Maryam Jamarani, 2014. 'Stigma and Exclusion in Cross-cultural Contexts', *Portal: Journal of Multidisciplinary International Studies*, 11 (1), pp. 1-7.
- Polleta, Francesca and James M. Jasper, 2001. 'Collective Identity and Social Movements', *Annual Review of Sociology*, pp. 283-305.
- Przeworski, Adam, 2010. *Democracy and the Limits of Self-Government*, Cambridge University Press, New York.
- Reynolds, Andrew, 2013. 'Representation and Rights: The Impact of LGBT Legislators in Comparative Perspective', *American Political Science Review*, 107 (2), pp. 259-274.
- Sackey, Emmanuel, 2015. 'Disability and Political Participation in Ghana: An Alternative Perspective', *Scandinavian Disability Research*, 17 (4), pp. 366-381.
- Schattschneider, Elmer E., 1960. *The Semi-sovereign People: A Realist's View of Democracy in America*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Schlozman, Lehman Kay, Sidney Verba, and Henry E. Brady, 2012. *The Unheavenly Chorus. Unequal Political Voice and the Broken Promise of American Democracy*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Shames, Shauna L., 2015. 'American Women of Color and Rational Non-candidacy: When Silent Citizenship Makes Politics Look Like Old White Men Shouting', *Citizenship Studies*, 19 (9), pp. 553-569.
- Simon-Kumar, Rachel and C. Kingfisher, 2011. 'Beyond Transformation and Regulations: Productive Tensions and the Analytics of Inclusion', *Politics and Society*, 39 (2), pp. 271-294.
- Smolicz, Jerzy J., 1981. 'Core Values and Cultural Identity', *Ethnic and Racial Studies*, 4 (1), pp. 75-90.
- Studlar, Donley T. and Zig Layton-Henry, 1989. 'Nonwhite Minority Access to the Political Agenda in Britain', *Review of Policy Research*, 9 (2), pp. 273-293.
- Tarrow, Sidney, 2011. *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*, 3rd edition, Cambridge University Press, New York.

- Tyler, Imogen and Tom Slater, 2018. 'Rethinking the Sociology of Stigma', *Sociological Review*, 66 (4), pp. 721-743.
- Vigour, Cecile, 2014. 'Veto Players and Interest Groups in Lawmaking: A Comparative Analysis of Judicial Reforms in Italy, Belgium and France', *Comparative Political Studies*, 47 (14), pp. 1891-1918.
- Wald, Kenneth, 2000. 'The Context of Gay Politics', in: Craig Rimmerman, Kenneth Wald, and Clyde Wilcox (eds.), *The Politics of Gay Rights*, Chicago University Press, Chicago.
- Williams, Jean C., 2005. 'The Politics of Homelessness. Shelter Now and Political Protest', *Political Research Quarterly*, 58 (3), pp. 47-59.
- Williams, Melissa S., 1998. *Voice, Trust and Memory. Marginalized Groups and the Failing of Liberal Representation*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- WOW, 2019. <https://mfa.gov.il/MFA/IsraelExperience/Lifestyle/Pages/250000-march-in-Tel-Aviv-s-Gay-Pride-Parade-14-June-2019.aspx>.
- Young, Iris M., 1989. 'Polity and Groups Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship', *Ethics*, 99 (2), pp. 250-274.